

Mégis hallom a hangját. Honnan szólít?
Ki palástolja valóság-hiányát?
Bársonyosan érintő szavaival
Otthonosan tollázkodik szívemben.

Aztán helyette énekelni kezdtek
Versekből alkotott csigaházában
A léleknek épített kristálytermek.
Rebbenve hallgatózom. A világ zeng?
Fényben égő rácsai körbezártak.

Szabad fogolyként nélküle maradtam.
Párás eszméletem hűvös mezőin
Merre intsek búcsút, hogy elérjem őt,
A tovatúnt barátot, ki ezután
Csupán az egyszer-voltba átívelő
Emlékek hídján térhet vissza hozzám,
Sohase múltó kísértet-alakban,
Letarolt emberöltőnkől, ha régi
Barátkozásunk tékozló-tündéri
Függőkertjeivel átsuhan rajtam.

Itt az át-nem-léphető határokon
Én gyöngytermő szeretetét áldozom.
Diszítse, istenem, örök hatalmad
S bevégzett műved, mely megbonthatatlan.

Annáért. 1977. IX. 6.

VIDA TIVADAR

NIELS STENSEN ÉS MAGYARORSZÁGI ÚTJA

Stensen 1638 újév napján született Dánia fővárosában, Koppenhágában. Apja ötvösmester volt, de borkiméréssel is foglalkozott. Tulajdonképpen bevándorló volt; ősei protestáns lelkészek voltak a Dánia számára 1645-ben elveszett dél-svédországi tartományok egyikében. Anyja, Anne Nielstochter első férjének halála után 1632-ben ment férjhez Stensen apjához, aki akkor már szintén özvegyember. Az öreg Sten Pedersennek első házasságából két gyermeke volt: János és Erzsébet, a kis Niels után pedig még egy Anna nevű leány született. Apjuk 1645-ben bekövetkezett halála után anyjuk még kétszer ment férjhez, hogy az ötvösműhely fennmaradását, a gyermekek megélhetését és otthonát biztosítsa.

Első iskolai kiképzését szülővárosában kapta. Közben kétszer is pestisjárvány dühöngött a városban. A második (1654-ben) különösen kegyetlen volt: 246 iskola-társát ragadta el. 1656 őszén iratkozott be a koppenhágai egyetemre, amelynek 17 tanára közül mindössze ketten vagy hárman voltak orvostanárok. Az egyetem elsősorban a lelkészképzés célját szolgálta. Így nem csoda, ha a természettudományos és orvosi képzést áhító hallgatót már 1659-ben tudományos vándorúton találjuk.

E vándorútnak első állomása Rostock volt, majd Amszterdam következett. Itt sem volt még akkor a mai értelemben vett egyetem, hanem egy ún. Atheneum, amelynek orvostanára Gerard Blaes (1625—1692) Stensennek szállást és kosztot is adott. Orvostudományt annál kevesebbet, mert — mint később írja — egyebet sem látott tőle, mint „mindennapi és céltalan vegyészeti gyakorlatokat”. Mégis e mostoha körülmények között fedezte fel a fiatal egyetemi hallgató 1660. április 7-én egy bárány fejének a boncolása közben az ún. *ductus Stenonisi*

(= Stensen-féle csatornát), amely a fültőmirigyől vezet a szájüregbe. Még abban az évben befejezi tanulmányait Amszterdamban *De Thermis* (A hévizek) című vitairatával. Nem sokkal többet töltött itt, mint egy negyedévet, mégis jelentős volt ez az időszak életében. Nemcsak a már említett felfedezése miatt, amely később bevonult az anatómiába (ahol a ductus Stenonis ma is élő elnevezés), hanem amszterdami ismeretségei miatt. Egyik dán hallgatótársának a naplójából tudjuk, hogy azok között a jelentős személyiségek között, akikkel akkoriban találkoztak, ott volt a magyarországi származású prédikátor és nevelő *Comenius* (1592—1670. Komenský, eredeti nevén Szegecs János) és a híres orvos és vegyész *Glawber* (1604—1670; Johann Rudolf), a róla gläubersónak elnevezett nátron-szulfát felfedezője.

Tanulmányi vándorútjának következő állomása Leiden, ahol 1660-tól 1663-ig tartózkodott, tanult és kutatott. Itt már külön orvosi kara volt az egyetemnek négy tanárral, s ami a gyakorlati orvosi oktatás szempontjából különösen látha esett, két boncolási lehetőséggel: az egyik az ún. anatómia theatrum volt, a másik a város kórháza. A két idősebb tanár, úgy látszik, nem hatott különösebben Stensenre. Annál inkább a másik kettő: *Johannes van Horne*, aki 1653 óta anatómiát, sebészetet és növénytant tanított Leidenben, és *Franz de la Boë*, aki 1659 óta a gyakorlati orvostan tanára volt. Előbbi Stensen megérkezése után nem sokkal megmutatta az emberen is a fültőmirigyől a szájba vezető csatornát és nyilvánosan *ductus Stenonianus*nak nevezte. Következett azonban a támadás *Blaes* (latinosan: Blasius) tanár részéről, aki magának igényelte a felfedezést. 1661-ben *Medicina generalis* című könyvében mint saját teljesítményét írja le, de úgy, hogy látszik, nem értette meg most sem, miről van szó. Így szinte kihívta nemcsak Stensen védekezését, hanem a mirigyrendszerrel kapcsolatos további, úttörő jellegű kutatását. „Sokat köszönhetek a — írta később — Blasiusnak, e híres embernek, mert nemcsak arra adott alkalmat nekem, hogy megvédjem a tulajdonságomat, hanem ezen felül más, újabb dolgokat is felfedezek.” A könny-, majd a nyálmirigyek és az orrüregben levő mirigyek kutatása után jelenik meg 1662-ben *Observationes anatomicae* című könyve saját rajzaival. A kor szokása szerint nem marad meg csupán szorosan vett szakterületén, hanem műve végén megjegyzi: „Mindebből kivi'áglik, mennyire gondosan őrködött a végtelenül bölcs Teremtő... azon, hogy semmi piszok be ne szennyezze a fejet, e királyi trónust. A fül, a szemek és a torok üregeinek nedveseknek kell lenniök, a szájat és a torkot nedvességnek kell bevonnia. Ennek ellenére nem talál az ember semmilyen folyást sem, sem az orrban, sem a szemben, sem a szájban, ha a természetes rend szerint élsz.”

Hollandiai tartózkodásának második felét kitöltik az izomzatra és a szív működésére vonatkozó kutatásai. Elsőnek állapítja meg, hogy a szív voltaképpen izom, és elemzi az izmok alkatrészeit. Kutatásait váratlan esemény szakítja félbe: mostohaapja halála (1663), ami miatt haza kellett térnie Koppenhágába. Így értekezését, a *De musculis et glandulis*-t (Az izmok és a mirigyek) itt jelenteti meg 1664-ben. Ugyanez év nyarán elveszti édesanyját is. Egyelőre tehát nem térhet vissza Hollandiába. Orvosdoktori avatása is (december 4) a távollétében megy végbe. Szerette volna ebben az időben megélhetését s egyben tudományos munkájának lehetőségét odahaza biztosítani, de a koppenhágai egyetem orvosi katedráit akkoriban a Bartholin család tagjai tartották „megszállva”. Így aztán testvérei és rokonsága beleegyezésével kifizette anyja örökösait, és a saját részével Franciaországba utazott.

Párizsban 1665 nyaráig időzött, Franciaországban maradt 1666 elejéig. Itt *Thévenot* (1620—1692) volt tudós pártfogója, akinek párizsi házában és Issy-i birtokán valóságos tudományos gyűlések szoktak lezajlani. Bejutott az orvosi karra is; itt naponkint végzett állatboncolásaival aratott sikert. E párizsi tél fő eseménye *Thévenot* házában tartott előadása volt, amely négy évvel később *Discours sur l'anatomie du cerveau* (Értekezés az agy anatómiájáról) címmel jelent meg nyomtatásban. Benne nemcsak boncolási eredményeit ismertette, hanem azok alapján éppen Párizsban, a karteziánus bölcsélet központjában számolt le az egész karteziánus agyélettannal. 1665 nyarán párizsi barátai nagy sajnálatára elhagyta a fővárost, és a Loire völgyén déli és nyugati irányba vándorolva végül Montpellier-ben állapodott meg, ebben a középkori alapítású orvosi karáról híres, enyhe éghajlatú mediterrán városban. Itt különösen angol orvosokkal és tudósokkal volt alkalma megismerkedni. Köztük *Martin Listerrel* (1638—1712) és *William*

Croone-nál (1633—1684), akivel levelező kapcsolatban is maradt, s aki később nem egy felfedezését közvetítette az 1660-ban alakult Royal Society (Kir. Angol Tudós Társaság) tagjainak.

Montpellierből 1666 februárjában továbbutazott Itáliába. Előbb Pisában fordult meg, a Mediciek téli székhelyén, ahol II. Ferdinánd nagyherceg udvari orvosának a vendége. Április elején Rómába megy, a húsvétot ott tölti, és körülbelül pünkösdig marad. Olyan tudósokkal találkozik, mint Marcello Malpighi (1628—1694; olasz biológus, ő tökéletesítette Harvey felfedezését a vérkeringésről), akivel együtt étkezett Ludovisi bíboros házában, és a jezsuita polihisztor Kircher (1602—1680), akinek a könyveivel már koppenhágai diák korában megismerkedett, és akinek a múzeuma akkoriban már világhíres volt. Stensen később levelezett vele. Firenzébe visszautazva útközben, június 24-én, élményként hat rá Livornóban egy úrnapi körmenet látványa. Később egy levélben így számol be aznapi érzéseiről és gondolatairól: „Midőn láttam, hogy az Ostyát oly nagy pompával vitték végig a városban, ez a gondolatom támadt: Ez az ostya vagy egyszerű kenyérdarab, és bolondok azok, akik ilyen hódotat tanúsítanak iránta, vagy pedig valóban tartalmazza Jézus Krisztus igazi testét, s akkor miért nem tanúsítok iránta én is tiszteletet?” Ez az élménye készítette őt a Szentírás és az egyházatyák műveinek elmélyültebb tanulmányozására.

Firenzében kapcsolatba került a később bíborossá kinevezett Leopoldo Medicivel (1617—1675), Ferdinánd nagyherceg fivérével, s talán a század legnagyobb formátumú Medicijével, aki Galilei és Torricelli vezetésével tanult természettudományt és matematikát, majd kezdeményezője lett a híres *Accademia del Cimento* 1657-ben történt alapításának. Ennek kifejezett célja természettudományos kísérletek végzése volt. A Pitti-palotában voltak a helyiségei, és a Mediciek látták el a szükséges tudományos felszereléssel. Szellemi atyja ennek az intézménynek Galileo Galilei (1564—1642), akit Stensen később *De solido* című könyvében „a nagy Galilei”-nek nevez. Az akadémia első időszakában főleg fizikai és meteorológiai kérdésekkel foglalkozott, aztán éppen Stensen és Francesco Redi kutatásai az élettant hozták előtérbe. Stensen meleg barátsága Vincenzo Viviani (1622—1703) udvari matematikussal, Galilei utolsó tanítványával szintén itt szövődött, s ennek tükröződését láthatjuk a nagyherceg nyomdájában 1667-ben megjelent latin értekezésében, amelynek a címe magyarul: *Az izomtan elemei, vagyis az izom mértani leírása*. A mértani szemléletmódot annak bizonyítására használja, hogy az izom tömege nem lesz nagyobb az összehúzódnálkalmával.

Már majdnem kész volt ez az értekezése, amikor Livornónál egy akkora cápát ejtettek el, amelynek csak a mája 300 fontot nyomott. A hal fejét elküldték Stensennek boncolásra. Amikor a cápa fogaihoz ért, hirtelenül ráeszmélt, hogy e fogak mennyire hasonlítanak a Málta szigetén nagy tömegben talált nyelv-alakú kővületekhez. Ezekre addig azt mondták, hogy a természet játéka vagy valamiféle plasztikus erő terméke. Stensen fölismerte, hogy fosszilis cápafogakról van szó, és mindjárt leírta a föld különféle rétegeit, amelyekben ilyen maradványokat találtak. Ezzel bevezette a természettudományba azt a szemléletmódot, amely alapjává lett a későbbi őslénytani kutatásnak. Ezzel azonban saját érdeklődése is átsapott a földtán területére, s végül ez hozta őt Közép-Európába, így Magyarországra is. Utazásai közben nemcsak megfigyelt és leírt, hanem gyűjtött is ásványokat, kristályokat; ezekről jegyzéket készített. E jegyzék helymegjelöléseiből tudjuk, hogy eleinte Toscana, majd Elba szigete volt kutatásainak területe, s terve volt Málta szigete is.

Erre az időszakra esik áttérése a katolikus hitre. Mivel erről még szó lesz, itt csak a dátumot említem meg: 1667. november 7-én vették fel hivatalosan a katolikus egyházba, és december 8-án bérmálta meg őt Trotti apostoli nuncius. Ugyanezen a napon kézbesítik neki III. Frigyes dán király parancsát, amely hazahívja, és évi 400 birodalmi tallér fizetést helyez számára kilátásba. Amikor azonban jelentette, hogy katolikus lett, a formális meghívás késett. Így először Rómába utazott, majd Nápoly, ismét Róma, Loreto, Bologna és Velence voltak 1668 ősztől 1669 tavaszáig utazásának állomásai. További úticéljairól még Rómából közli Viviani a nagyherceg titkárával a következőket: „Niels úr azt írta nekem, hogy újév táján szándékozik Rómából Velencébe utazni. Szeretném, ha

megérkezésekor ... ott találná útlevelét ... mindazokhoz a fejedelmekhez és urakhoz, akiknek az államán keresztülhalad, továbbá azokat az ajánlóleveleket, melyekre szüksége van, hogy meglátogassa Innsbruck és Magyarország bányászatait, amennyiben mégiscsak remélem, hogy amennyire ez tőle függ, nem megy tovább."

Húsvét után folytatja útját Veronán, Trienten és Bozenen át Innsbruckba. Június végén továbbvándorolt a Bajor Alpokon át Nürnbergbe. Augusztus 3-án pedig már Bécsben találjuk. Innen írja augusztus 14-én kelt olasz nyelvű levelében a toszkánai nagyhercegnek: "...most azzal vagyok elfoglalva, hogy ma elutazom Selmechányára azzal az alkalmatossággal, amit Zrínyi grófnő és kislánya Erdélybe utazása nyújt nekem". Gustav Scherz redemptorista atya, aki a Stensen-kutatásnak szentelte csaknem egész életét, megjegyzi e levéllel kapcsolatban, hogy a szóban forgó Zrínyi grófnő nem más, mint Frangepán Katalin, Zrínyi Péter horvát bán felesége. Kíséretében volt akkor 12 éves leánya, *Aran-ka Veronika*. Valószínűleg a *Wesselényi*-féle szövetségésbe belekeveredett férje ügyében járhatott Bécsben. Közeli útja a Gömör megyei Murány volt, így valóban alkalmas volt a Selmechányára igyekvő Stensennek hozzájuk csatlakoznia. — De honnan tudhatott róluk? E kérdésre idézett levelének egyik rövid mondata felel: „Ugyancsak a legszívélyesebben fogadtam Fabricius úr...” G. Scherz kutatásai szerint ez a Fabricius György orvos volt és a bécsi udvarnál különféle fejedelmek és rendek ügyvivője. Talán éppen a magyarországi rendeké is, és így tudhatott a Wesselényi összeesküvés felfedezéséről. Zrínyiné bécsi útja nem járt eredménnyel, sőt, 1671-ben őt magát is elfogták lányával együtt. Előbb három hónapig Csáktornyan tartották elzárva őket, majd a gráci domonkos apácák zárdájába kerültek, ahol az özvegyasszony tébolyultan halt meg 1673-ban.

Stensen Selmechányára igyekezett, ahová föld- és ásványtani érdeklődése csábította. A már említett ásvány- és kristályjegyzék tanúsága szerint azonban megfordulhatott Besztercebányán és Úrvölgyön is. Emellett szól a Bécsből 1669. október 27-én kelt és a bolognai *Malpighi* doktorhoz intézett levele, amely így kezdődik: „Október 12-én visszatérve a magyarországi utazásról, megtaláltam Bécsben Uraságod szeptember 17-i kedves levelét...” A továbbiakban ezt írja úti tapasztalatairól: „A bányák meglátogatása végett tett utazásom elég nagy meglepédesemre volt, nem annyira a megfigyelések újdonsága miatt, amelyeknek a száma kevés volt, mint inkább azért, mert *saját szememmel láttam* azokat a dolgokat, amelyek nehezen érthetők a fémekkel foglalkozó szerzők olvasása közben. Láttam azonban ott olyasmit is, ami megerősíti a földben végbement változásokkal kapcsolatos véleményemet, hogy ti. ugyane helyeken található a láthatár felé hajlott homokkőtalajok, amelyek nem lehetnek természet szerint ebben a helyzetben alkotva. Többé az sem tűnik kétségesnek számomra, hogy az *arany-, ezüsterek és elágazások* csupán a homokkőrétegek közti rések és a homokkő repedéseinek a kitöltése.” (E levele ma a bolognai egyetemi könyvtárban van.)

Maradt-e valami írásos nyoma Stensen látogatásának a korabeli Felső-Magyarországon. Ez irányú érdeklődésemre tavaly a selmechányai Szlovák Bányamúzeum földtani osztálya negatív választ adott: semmi adatuk sincs Stensen selmechányai tartózkodásáról. Írtam a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Könyvtárába, amelynek keretében van egy „Selmechi Műemlékkönyvtár” is (ld. Magyar Nemzet, 1974. IX. 13-i sz. 7. old.), de onnan még eddig nem kaptam választ.

Valószínű viszont, hogy Stensen e bányák meglátogatására egyik Malpighivel közös itáliai barátjától, Geminiano Montanaritól kapott ösztönzést. Ez a modenai születésű tudós Salzburgban szerzett jogi doktorátust, majd Bécsben adta magát természettudományos és matematikai tanulmányokra. Innen aztán Paolo del Buono társaságában meglátogatta Magyarországi bányáit. 1664-ben a matematika tanára Bologna egyetemen. 1669 tavaszán Leopoldo Medici bíboroshoz írt levelében Stensen is meghívta, jöjjön hozzá Muranóba, ahol egy új üvegfajtával kísérletezett. — Weszprémi István híres orvostörténeti munkájának, a *Succincta Medicorum Hungaricae et Transsilvaniae Biographia* (Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza) III. kötetében egy mondat látszik árulkodni arról, hogy többek között mi kelthette fel Stensen figyelmét az akkori Felső-Magyarország iránt. Geyger Dániel (1595—1664) bajor orvos, aki 1629 és 1657 között Pozsony város orvosa, a rézzé változott tölgyfalevelekről írt orvosi megfigyelésében részletet közöl fiának, Geyger Izajásnak hozzá írt leveléből.

Íme az idézett levélrészlet: „Ezek a hozzám küldött rézből való tölgyfalevelek *Magyarországnak köszönhetik létrejöttüket*, és annak a Kárpátoktól nem messze, a Szepes megyei Szomolnok városka mellett folyó híres patakknak, amelyről világszerte tudják, hogy a vasat megrágja, s helyébe rezet csempesz. Emlékszem, hogy Firenzében is láttam a híres *Stenónál* egy eredetileg hasonlóképp vasból készült réz lópatkót...” Tekintettel arra, hogy a levél írója 1646-ban született, nagyon valószínű, hogy Stensen gyűjteményét már annak magyarországi útja után látta.

A végleges meghívás Koppenhágából egyre később, ezért tudósunk Hollandia felé vette útját Csehországon keresztül. Amszterdamban régi protestáns barátai szemére vetették katolikus hitre térését. A velük való vitatkozások egyre inkább a hittudomány és a papság felé terelték érdeklődését. 1670. május 24-én meghalt a mecénás-nagyherceg, és Stensen visszasietett Itáliába. Firenzében az új nagyherceg, III. Cosimo ugyanolyan nagyvonalúan pártfogalta őt, mint elődje. Az Amszterdamban kezdődött szóbeli viták most írásban folytatódtak, s a mélyen vallásos Cosimo nagyherceg bátorítására Stensen egészen 1671 nyaráig minden egyéb munkát félretéve elmerült a teológia tanulmányozásában. E stúdiumának gyümölcse többek között levele *A saját megtéréséről* latin nyelven (megjelent egy másik levéllel együtt Firenzében 1677-ben), valamint levele *Az igazi bölcsesetről az új bölcsélet reformátorához* (uo. 1675-ben), aki nem más, mint Baruch Spinoza (1632-1677). Irányzatával Stensen még amszterdami diákkorában megismerkedett. Stensen ezekben az években nemcsak kifelé volt hitének védője, hanem befelé is annak buzgó élője. Francesco Nerli bíboros, a város akkori érseke így ír róla: „Mikor katolikus lett, ő, aki már tévtanában ártatlanul élt, és erkölcsi erények jókora tőkéjét szerezte meg, rendkívül szigorú életmódot írt elő magának, és annyira pontosan megtartotta, hogy nagyon rövid idő múlva a keresztény tökéletesség magas fokára emelkedett”. Közben azonban 1671 nyarától kezdve természettudományos munkásságát is folytatta.

1671 karácsonyára megjött a várva várt koppenhágai meghívás, és Stensen a következő év július 3-án megérkezett a dán fővárosba, ahol szülőházában Anna nővérénél szállt meg. Bár e'ainte semmilyen bántódása sem volt katolikus hite miatt a luteránus államvallás képviselői részéről, egyetemi tanárrá nem nevezték ki. Később óhatatlanul vallási vitákba keveredett. A polgármester egyik fia, Atke János Tivadar, aki nagy érdeklődéssel kísérte kezdettől fogva Stensen boncolásait, szerette volna mesterét visszahozni az evangélikus egyházba. Térítő kísérletének az lett a vége, hogy végül ő maga lett katolikus, kivándorolt Dániából, s életét Nagyvárad előtt fejezte be mint jezsuita tábori lelkész. 1673-ban már anatómiai kísérleteit sem tudta folytatni; így érthető, hogy 1674-ben kikerlte útlevelét, hogy eleget tegyen Cosimo meghívásának, s elvállalja a nagyhercegi trón várományosának nevelését.

Hamburg — Hannover — Amszterdam voltak a Firenzébe vezető út nagyobb állomásai. 1674 végén már az Arno-parti metropolisban találjuk, és feladata az, hogy az ifjú herceget „*philosophia christianá*”-ra oktassa, ami magában foglalta a kor természettudományos ismereteit és a keresztény uralkodó valláserkölcsi kötelességeit. E kétéves nevelői működésének idején történt pappá szentelése. Teológiai műveltsége ismeretében Nerli érsek minden vizsga nélkül szentelte fel, s adta meg neki a gyóntatói joghatóságot. Stensen a szentignáci lelkigyakorlatok végzésével készült. Első szentmiséjét 1675 húsvétján mutatta be. Néhány héttel később Kircher Atanázhoz írt levelében beszámol papi hivatásának lelki motívumáról: „Bizony, midőn megpróbáltam Isten irántam való jótéteményeit helyesen megfigyelni... — írja —, oly nagyra látszottak, hogy egész szívemből éreztem azt az ösztönzést, hogy a legjobbat a legjobban nyújtsam neki, amennyire ez gyarlóságomnak lehetséges. Nos, midőn tisztába jöttem a papság méltóságával, s azzal, hogy benne naponta áldozunk az oltáron, majd hálaadást jótéteményeiért, majd engesztelést a bűnökért, majd más, az Úrnak nagyon tetsző ajándékokat, kértem és megkaptam azt a kegyelmet, hogy magam is bemutat-hassam az örök Atyának a szepőlötelen áldozatot önmagamért és másokért.”

A nevelői munkához ezzel a lekipásztori hivatás kötelességei járultak. A teatinus atyák Szent Kajetán templomában volt a gyóntatószéke, s csakhamar nagyon sokan keresték fel. Ezzel együtt járt térítő tevékenysége is, amely azonban nemcsak hitbéli, hanem erkölcsi megtérést is célzott azoknál, akikhez elért. Természetes, hogy különösen nyomtatásban megjelent hitvédő munkái protes-

táns részről válaszra találtak. Öreg koppenhágai tanára és barátja, Ole Borch például felhívta, térjen vissza az evangélikus egyházba, és Szent Ágostonhoz hasonlóan vonja vissza tévedését. 1675 novemberi válaszlevelében Stensen nyíltan, de szelíden írja, hogy esetében legfeljebb kezdetben kiforgatott érte!mü katolikus tanokról lehet szó, mint Ágostónál, majd ezzel fejezi be: „Kedves Uram, bár elérhetnök, hogy mindenki egy szívből és egy szájjal, egyazon hitben szeresse Istent, miután elvetette a világ hiúságait és hamisságait. Micsoda öröm számunkra az örökkévalóságban, ha itt csak neki szolgálunk, és arra indítjuk a bünösöket, hogy álljanak el minden gonoszságtól, és csak Isten műveit vigyék véghez. Uram, te széttörted bilincseimet. Neked hozom a dicséret áldozatát, s az Úr nevét hívom segítségül.”

További firenzei munkálkodásának váratlan esemény vetett véget. Hannoverben, amelynek uralkodó hercegével János Frigyes 1674-ben kötött ismeretséget, 1676-ban meghalt a katolikus apostoli helynök, Valerio Maccioni. A herceg, aki levelezésben maradt Stensennel, őt kérte a pápától Maccioni utódául. A nemrég megválasztott XI. Ince kölni nunciúsának, Opizio Pallavicininnek tanácsára helyt adott a herceg kérésének. Stensen 1677-ben hagyta el Firenzét, amely Nerli érsek szavai szerint valósággal meggyászolta távozását. Előbb Loreto!ba zárandókolt, majd Rómába ment, ahol a hitterjesztési kongregáció palotájában a Piazza Spagnán csendben készült a püspökszentelésre. A pápa kétszer fogadta kihallgatáson, s a második alkalommal kinevezte Titiopolis címzetes püspökévé. Püspökké szentelése 1677. szeptember 19-én történt a kongregáció kápolnájában. Konzszekrátor a má már szenté avatott Barbarigo Gergely bíboros. Ezután sietve indult útnak Hannover felé. Az utat Firenzéig lovon tette meg, onnan postakocsin az Alpokon át Augsburgba, Frankfurtól kezdve pedig hajón Mainzba, majd Kölnbe. Miután itt átvette a nuncius instrukcióit, novemberben érkezett Hildesheimbe, majd a herceg eléje küldött hintóján Hannoverbe.

Az új apostoli helynök körzete valódi missziós terület volt. Északon Norvégiáig terjedt, keleten hozzátartozott a halberstadti és a magdeburgi gyházmegye a brandenburgi választófejedelemség területén. Ebben az óriási körzetben egyedül a hildesheimi egyházmegye volt némiképpen zárt katolikus egység, de akkoriban a kölni érsek joghatósága alá tartozott. Vallás- és egyházi működési szabadságról szó sem volt a katolikusok számára, legfeljebb az istentisztelet szabadságáról egy-egy jóindulatú herceg kastélyának vagy a külföldi követéségeknek kápolnájában. Magában Hannoverben Stensen megélhetését János Frigyes herceg biztosította évi 1000 tallér fizetéssel; az 500 katolikust számláló egyházközség központja a kastély kápolnához épített kapucinus kolostor volt tizenkét cellájával. Az ünnepi szentmisén nemcsak német, hanem olasz és francia nyelven is prédikáltak, nemegyszer maga a főpásztor.

Az evangélikusokhoz fűződő kapcsolatait itt is jellemezte a világos, de szelíd állásfoglalás. Jó példa erre az akkoriban már híres német filozófussal, Leibniz-cel folytatott párbeszéde. Ő előbb a természettudományos kutatás számára szeretne volna visszaszerezni a püspököt, majd vallásközi tárgyalásaiba akarta bevonni őt. Az utóbbival kapcsolatos vitájuk során óvott Stensen a szinkretizmustól e kijelentésével: „*Nusquam est qui ubique est* — Sehol sincs, aki mindenütt van”. Am a st!f!usnak sohasem szabad sértővé elfajulnia: ezt vallja az egyik kapucinus atya vitáiratóhoz írt megjegyzésében. „Azt is gondolom — írja —, hogy csak azokat a szakaszokat kell megtartani, amik a tanról szólnak, és el kell hagyni minden éles szöveghelyet, ami személy ellen irányul”. Az illető protestáns, akinek a vitáirat szólt, őszinte tisztelője is lett Stensennek. Hivatásváltoztatását megértette, s a következő szójátékot faragta rá: az anatómusból (széttagoló) ortotómus (az igazság egyenesbe szabója) lett.

1679 végén hirtelen meghalt a katolikus János Frigyes herceg. Utóda, Ernő Ágost evangélikus lévén már 1680 februárjában megszüntette a várkápolnában a katolikus istentiszteletet, valamint a kapucinus szerzetesközösséget. Ennek ellenére az új herceg is engedélyezte a katolikus istentiszteletet a városban. Ekkor azonban már segédpüspökéül kérte őt Ferdinand von Fürstenberg paderborni püspök, aki 1678-ban a szomszédos münsteri egyházmegye püspökének, Christoph Bernhard von Galennak halálával e püspökség vezetését is átvette.

1680 nyarán költözik át Münsterbe, ahol megélhetésének biztosítása végett egyben a dóm plébánosa is lesz. Utóbbi hivatalába november 1-én iktatják be. Ez alkalommal a szentmisét a szentély előtt mondja, és szentbeszédében kettőt

hangsúlyoz híveinek: Isten engem felelősségre fog vonni minden bűnért, ami a plébánia területén történik; mindenki, bármennyire a világban él is, köteles állapotának megfelelő tökéletességre törekedni. Mint segédpüspököknek elsősorban a papszentelés és a bérmálás a feladatköre. Később egyre gyakrabban bízta meg őt Fürstenberg megyéspüspök a plébániák látogatásával. E vizitációkat a trienti zsinat rendelkezéseinek szellemében *Borromeo* Szent Károlynak, lelkipásztori mintaképének példája szerint hajtotta végre. Előbb kérdőíveket küld a meglátogatásra kerülő plébániákra, aztán megjegyzéseket fűz az adott válaszokhoz. Ezekben rámutat néhány fontos követelményre: a jól vezetett plébániai kartotékra, jó iskolai viszonyokra, a konvertiták okos és szeretetteljes vezetésére, a a szülésznek megfelelő iskolázására stb. Látva, hogy a plébániai teendők gátolják őt püspöki kötelességeinek teljesítésében, már egy év múlva lemond a dómdékáni tisztségről. Írásaival, intézkedéseivel, a bérmálással egybekötött egyházlátogatásaival azon volt, hogy helyreállítsa a fegyelmet papjai és hívei körében, sőt az ősegyház buzgalmának a felújítására törekedett.

Igyekezetének leghitelesebb bizonyossága és mozgató ereje azonban a saját élete volt. Münsteri káplánja jegyezte fel róla, hogy „folyton szemlélődő, egészen átszellemült” volt. Az egyik vesztfáliai városka tanácsának jegyzőkönyvében olvasható az a ma is csodálkozást ébresztő megjegyzés, hogy a püspök egyházlátogatásai alkalmával gyalog ment egyik helységről a másikba, „és oly példásan és józanul élt étel s ital tekintetében, hogy már szentnek tartották”. Megyéspüspöke egyre inkább értékelte tevékenységét, amit mutat, hogy 1682-ben alapítványt tett több misszionárius ellátására Észak-Németországban és Skandináviában. Sajnos, Fürstenberg püspök halála után a kanonokok intrikái elérték, hogy nem őt, hanem a bajor Miksa Henrik kölni választófejedelemet és érseket választották megyéspüspökké, aki már a lüttichi és a hildesheimi egyházmegyét is vezette. Ez ellenkezett a trienti zsinat határozataival, de megfelelt annak a korabeli németországi irányzatnak, hogy a katolikus uralkodócsaládok kezében nagy hatalom összpontosuljon a protestáns fejedelmek hatalmának ellensúlyozására. Amikor Torck, az új dómdékán megkérte, hogy a formális választás napján mondja el a Szentlélekhez szóló misét, Stensen nem volt hajlandó erre, mert a püspököt már úgyis megválasztották a Szentlélek nélkül. A választás napján kora reggel elutazott Münsterből. Jelentette a szabályellenes választást Rómába, és Torckék érvére, hogy a javadalmak halmozása szükséges a katolikus hatalom gyarapítására ezt válaszolja: „Egyetlen Assisi Szent Ferenc vagy Loyolai Ignác több hatalmat és megbecsülést szereztek a maguk idejében az egyháznak, mint valamennyi fejedelem hadseregei és kincsei együttvéve”. Róma nem is ismerte el soha ennek a püspökválasztásnak a törvényességét, hanem elvárta a különben személye szerint buzgó és becsületes Miksa Henriktől, hogy ne fogadja el eddigi három püspöksége mellé Münstert a negyediknek.

Stensen visszavonult missziós területére, s életének ez utolsó három évét ott töltötte. A központja Hamburg volt, ahol a toszkánai nagyherceg képviselőjének a házában lakott, és III. Cosimo évjáradékkal gondoskodott róla. De a kb. 600 katolikus pasztorációja a városban egyáltalán nem volt sima rutinmunka. A harmincéves vallásháború, az azt befejező vesztfáliai béke és XIV. Lajosnak utána német földre vezetett hadjáratai: mindez — mint Stensen írja — „olyan összevisszaságot okozott a hitvallásban, hogy még sok katolikus sem tudott többé különbséget tenni egyfelől az anyagi dolgokra vonatkozó külső béke, másfelől a lelkeknek Istennel való igazi békéje között”. Nem csoda, hogy ilyen állapotok közül elvagyott Itáliába, Firenzébe, ahová Cosimo egyébként ismételtlen meghívta leveleiben.

1685 nyarán kapott „szabadságot” a hitterjesztési kongregációtól, s úgy tervezte, hogy Hannover és Koppenhága meglátogatása után útnak indul dél felé. Mikor onnan visszatért Hamburgba, Mecklenburg-Schwerin katolikussá lett hercegének, I. Keresztélynek levele várta, a mecklenburgi katolikus ügyek rendezése tekintetében. Szerette volna ezeket személyesen a helyszínen elintézni, ezért 1685 decemberében elutazott Schwerinbe. Az ottani ötven katolikus hívő papja, egy ausztriai ágostonos remete beteges ember volt, a következő év novemberében meg is halt. Stensen szerette volna a katolikus istentiszteletet függetleníteni a hercegi udvartól. A Párizsban élő herceggel folytatott levelezése elhúzódott. Közben kétszer is visszalátogatott Hamburgba. Steffanit, a schwerini katolikusok ágostonos papját betegségének utolsó hetében akkora áldozatkészséggel ápolta, hogy

közben túlfeszítette erejét. November 21-én heves fájdalmak lepték meg, valószínűleg vesegörcsei voltak. Állapota egyre inkább súlyosbodott, míg végül november 25-én, egy csütörtöki napon reggel 7-kor meghalt.

Katolikusok és protestánsok egyképpen meggyásolták. Holttestét a schwe-rini kastély kápolnájában ravatalozták fel, ahol december 6-án, a nevenapján volt a gyászistentisztelet. Holttestét ideiglenesen az ottani evangélikus domban helyezték el. III. Cosimo kezdeményezésére mint könyvszállítmányt Livornóba hajózták, és 1687. október 13-án eltemették a firenzei San Lorenzo bazilika kriptáiba.

1938-ban indították meg boldoggá avatásának eljárását. sírját 1946-ban felnyitották, majd 1953-ban a holttestet áthelyezték egy ókeresztény koporsóba, és a San Lorenzo kereszthajójának oldalkápolnájában helyezték el. Odakerült az a márványlapra vésett latin nyelvű felirat is, amit a holland Toll Jakab fogalmazott meg annak idején, s amely röviden összefoglalja a nagy tudós, hívő és püspök életének záradékútiát.

Még életében látott napvilágot nyolc önálló természettudományos értekezése, további tizenkét munkálata más szerzők könyvében, illetve folyóiratokban. Ugyancsak élete folyamán jelent meg nyomtatásban tizenhárom tudományos, illetve lelkipásztori munkája. 1964-ig tizenegy életrajz jelent meg róla, zömmel németül, de dán, olasz, francia és angol nyelven is. Ötvenegy szerző különféle értekezései, cikkei méltatják munkásságát. Püspöki címerében a szívre támaszkodó kereszt jelképesen összefoglalja életét.

Egyik kedves, maga fogalmazta imája:

„Te, akinek intése nélkül egy hajszál se hull le a fejről, egy levél sem a fáról, egy madár se a levegőből; nem mondja fel a szolgálatot sem a gondolat a léleknek, sem a hang a nyelvnek, sem a mozgás a kéznek: Te eddig számomra ismeretlen utakon vezettél. Vezess most engem, vakon vagy látón, a kegyelem ösvényén! Hiszen neked könnyebb engem odavezetned, ahová te akarsz, mint nekem eltávolodnom attól a céltől, ahová a vágyam vonz.”

Irodalom: Gustav Scherz, Niels Stensen — Ein Bildbuch. Leipzig, 1966. — Ugyane szerzőtől: Niels Stensen — Denker und Forscher im Barock 1638—1686. Stuttgart, 1964. — A magyarországi utazására vonatkozó leveleket a következő kritikai kiadásból fordítottam: Nicolai Stenonis Epistolae et epistolae ad eum datae I—II. Edidit Gustav Scherz. Hafniae et Friburgi Germ. 1952. I. k. 210—211. l. E gyűjtemény II. kötetének 720—721. lapján olvasható Stensennek III. Cosimo nagyherceghez írt levelében egy mondat, amely célzás Buda sikertelen ostromára: „...Stiamo con grand paura per lo stato delle armi christiani in Hungaria, e pare che la nostra vita non meriti meglio”. A levél keletkezése: Hamburg, 1684. szeptember 13. Egy héttel előbbi levelébe is írt erről, s november 4-i levelében ismét megemlíti: „...Úgy véljük itt, hogy elveszett minden költség és fáradozás Magyarországért, s attól tartunk, hogy még rosszabbra kell gondolnunk.” — Az aláhúzások itt is, egybeült is zömmel tőlem.

A SZERKESZTŐSÉG KÖZLI: Kérjük kedves munkatársainkat, hogy a jövőben lapunknak szánt kézírataikat két példányban (egy másolattal) és a szabvány-nak megfelelő gépeléssel (kettős sorközzel, megfelelő margóval) küldjék be, mert ezzel egyrészt megkönnyítik a nyomdai korrektúra munkáját, másrészt megkímélik a szerkesztőséget a kéziratmásolás többlet-költségeitől.